

Перевинайдення Східної Європи

Олена Бетлій

«Земля козаків, розташована між татарами, Польщею та Московією», – розпочав Вольтер про Україну. – «І це згуртування земель може мати сенс лише у вигляді Східної Європи», – продовжив Ларі Вулф. Як ми маємо розцінювати такий висновок? Як вердикт для України чи як влучне спостереження, що всього-на-всього стверджує факт регіональної належності території, назва якої є регіоном у собі? Якщо Вулф правильно відчитав Вольтера і продукт їхнього мислення має елементи раціональності, постає запитання, чому ж тоді Україна не хоче, щоби її зображували як східну частину континенту? А про те, що вона не хоче, аби її вважали частиною Східної Європи, свідчить уже сам брак належного обговорення такої української східноєвропейської перспективи на інтелектуальному та політичному рівнях. Що не так зі Східною Європою? Якщо Україна не хоче бути Східною, тоді «якою Європою» вона хоче бути? Далі я намагатимусь відповісти на ці запитання і робитиму це крізь призму дискурсу іншування. Однак заки перейду до теоретичного обґрунтування проблеми, хочу зазначити Карла А. Зінгубера, ще одного сміливця-дослідника, який намагався десь заземлити один із найнеоднозначніших регіонів, такого собі європейського Летючого Голандця, – Центральну/Серединну Європу. Аналізуючи концепцію Середньої Європи, він зазначав:

Фундаментальною проблемою є те, що саме визначення Європи як континенту можливе тільки тоді, коли брати до уваги людський чинник і також той факт, що її східний кордон був предметом змін упродовж історії.

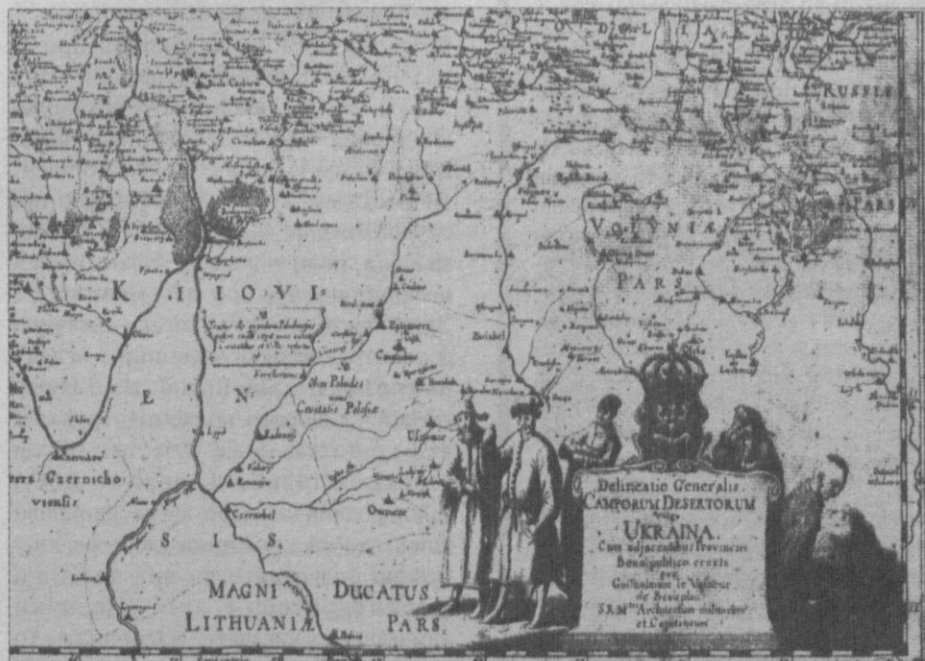
Пропоную не забувати про цю позицію в аналізі перспектив визначення регіональної ідентичності України.

**«Нація мертва,
нехай живе регіон»**

Дискусії про те, що таке регіон і як визначати його межі, не викликали би великих труднощів, якби ми обмежувалися інструментарієм фізичної географії. Однак не можна легковажити тим фактом, що найважливіші компоненти у творенні регіону – це людські та просторові сплетіння, обидва з яких є змінними категоріями й обидва здатні перетворити фізичну географію на символічну, яка «зазнає впливу суб'єктивних або емоційних, а також і об'єктивних або структуральних чинників» (Ласло Контлер). У такому контексті регіони виявляються радше «простором дії, значення та досвіду» із позірним стосунком до історичних та адміністративних кордонів, унаслідок чого культурні елементи стають найважливішими ознаками регіону, і як такі зазвичай перетворюються на заручників різноманітних ідеологічних

Головні тези цієї статті укладено у виступі на ASN Convention у Колумбійському університеті в Нью-Йорку в березні 2006 року.

і політичних програм; отож доводиться пристати на те, що «врешті-решт ми сприймаємо регіони такими, як їх розуміємо та якими їх потребуємо» (Селія Еплгейт). Це, своєю чергою, робить регіональний підхід, а відтак поняття регіональної ідентичності, дуже гнучким у використанні і затирає на карті суворо накреслені регіональні кордони. Недарма французький історик Польського походження Кшиштоф Помян, серед багатьох ідей якого однією з найпривабливіших є ідея створити Європейський музей, наголошує: «Лише недолуга географія, яка не рахується з часом, надає Європі сталих контурів». Варто погодитися з його думкою про те, що історією Європи є історія її кордонів і того змісту, яким їх наповнювали.



Малюнок на генеральній карті України з «Опису України» Гійома Левасера де Боплана (1650)

Отож постає питання, яким же змістом наповнений регіон? Відповідей може бути декілька. Наприклад, на думку деяких дослідників, регіони – це такі собі етнічні та культурні одиниці; на думку інших, саме економічний та географічний складники дають нам право відокремлювати один регіон від іншого. Дехто зі знавців проблеми певен, що регіонами можна вважати лише політичні частини національної держави. Проте, як відомо, «кожна національна держава є настільки логоцентричною, що вона вилучає тих, хто не підпадає під логіку її самобутності» (Річард Керні). Тому-то регіон стає категорією перцепції, яка поділяє та об'єднує світ. Відтак він може набувати ознак нації:

Така перспектива дозволяє нам зважати на специфічні форми, притаманні національній самобутності, які змінюються від місця до місця, і відкриває їх, як майданчик конфліктів та переговорів, але не сили та маніпулювань (Селія Еплгейт).

Нарешті, є ще одне розуміння «регіону» – це «історичний регіон», що дискутується в межах політичних понять і територій, які можна означити так: «історично-географічні одиниці, що ввібрали різноманітні політичні території та батьківщину різноманітних націй» і які «можна описати за допомогою певної групи соціальних, економічних, культурних і політичних структур, які поділяють її історичний розвиток упродовж певних

періодів і дають змогу відрізнити відповідний регіон від інших історичних регіонів» (Фритьоф Беньямін Шенк). Окрім того, відомо, що «найчастіше історики звертають увагу на регіони Європи, населення яких або ніколи не уявляло себе частиною національного об'єднання або розуміло свою участь у ньому як сповнену конфліктів і нерівності» (Селія Еплгейт). З огляду на це постає питання: а чи не є в такому разі історичний регіон найбільш уявною, вигаданою та змінною структурою, інструментом, за допомогою якого репрезентують тих, хто сам не здатен репрезентувати себе? Відповідно до цих концептуальних розважань виникає наступне питання: а до якого ж історичного регіону належить Україна?

Що не так із українським Сходом?

Упродовж попереднього століття питання регіональної належності України цікавило не одного дослідника. Дискусії породили і ті концепції, що підкреслювали європейське коріння української самобутності, і ті, що розташували Україну на перетині цивілізацій, обернули її на «міст» і адаптували решту популярних гасел «між» підходів, вказуючи також на її азійські корені. Наталя Яковенко підсумовує ці підходи у своїй уже класичній праці про паралельні світи. Тут варто лише наголосити на використанні концепцій. Стаття проф. Яковенко про українську регіональну ідентичність названа відповідно до традиції, яку розпочав у 1920-х роках Вячеслав Липинський, розташувавши Україну між Сходом і Заходом. При цьому Захід, як розшифрував його значення Іван Лисяк-Рудницький, у цьому контексті, безперечно, означає Європу: «У формулі "Україна між Сходом і Заходом" поняття "Захід" стосується Європи як такої... Україна є органічною частиною об'єднання європейських народів». Натомість Схід є не такою однозначною категорією. Під ним розуміють Візантію і те, що в усьому світі заведено звати Орієнтом. «Але яке значення має в контексті української історії поняття "Схід", "Орієнт"? Цей термін застосовується до двох зовсім

різних історичних об'єктів: з одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків. Ясно, що ці два значення поняття "Схід" між собою цілком не пов'язані. Крім цього, хоч обидва "Сходи" відіграли першорядну роль в розвитку України, вплив кожного з них здійснювався в зовсім інший спосіб», – каже Лисяк-Рудницький. Наталя Яковенко у згаданій праці продовжує його міркування, аналізуючи внесок різних українських істориків у дискусію про регіональну ідентичність України та доходячи висновку про віртуальну неприсутність у них Сходу. На її думку, «Схід» залишається, використовуючи термінологію Лисяка-Рудницького, «не інтерналізований» в українське сприйняття власного життєпростору. Навіть у такій талановитій, на сьогодні безумовно найсоліднішій історії української культури, як книжка Мирослава Поповича, «орієнтальний мотив» не виборив собі окремого місця: його вмонтовано до параграфу "Україна в протистоянні Заходу і Сходу", де після рубрик про Ренесанс, Реформацію та Контрреформацію йдуть дві вельми скромні за обсягом (усього 6 сторінок) рубрики "Імперія Османів" і "Татари".

Лейтмотив есею Наталі Яковенко, відтак, очевидний: спровокувати подальші дискусії щодо місця Сходу (Орієнту) в українській культурі та історії. Наступний засновок тільки підтверджує нашу тезу:

На завершення залишається додати, що заперечувати в давній історії України фактор Сходу – не лише візантійського <...> чи російського <...>, але також тюркського – абсурдно. Кожен зі «Сходів» залишив у ній яскраві сліди, які химерно перемішувалися як між собою, так і з репліками «Заходу». <...> Проте потрібно буде чимало суто дослідницьких доказів, аби українці (й насамперед – науковці, які «розповідають історію») <...> збалансували загублений у глибинах повсякденної культури тюркський Схід з опуклим, розміщеним буквально на поверхні шкільної, інтелектуальної та релігійної культури Заходом чи візантійським Сходом.

Отож можна підсумувати, що коли Дмитро Чижевський намагався повернути Україну «обличчям на Захід», то Наталя Яковенко береться повернути її обличчям на Схід. При цьому вона однозначно не поділяє думки тих, хто зміщує український простір «між Сходом і Заходом» у бік Заходу: «Така просторова ідентичність, нав'язливо тиражована на популярному рівні, сьогодні поширилася такою мірою, що поодинокі голоси представників нещодавно зреанімованої – тобто, ще не достатньо авторитетної – української орієнталістики залишаються волюнтаризмом у пустелі».

Ми погоджуємося, що Орієнт, однак як окремий концепт, а не частина всеохопного Сходу, має повернутися в українську академічну науку, але

¹ На відміну від Австрії, яка просто означає «східну межу» (Osterreich), Україна позначає край чогось, без жодного географічного уточнення.

при цьому не будемо перебільшувати його вплив на українську регіональну ідентичність. Іншими словами, поділяючи погляд Івана Лисяка-Рудницького, слід розуміти, що

Евразійський, кочовий елемент впливав на український народ ззовні, не будучи інтерналізованим, не будучи утворювальним елементом українського національного типу. Інший вагомий східний вплив, грецької (візантійської) релігійної традиції, здійснювався в дуже відмінний спосіб, із середини, формуючи особливий менталітет суспільства.

З огляду на це фінальний висновок Рудницького був такий: «Україна розташована між світами грецької візантійської та західної культур і є легітимним членом обох, намагаючися впродовж історії об'єднати обидві традиції в життєвій синтезі».

Тобто Орієнт як такий вилучено із цього дискурсу. Що залишається натомість? Європа як одна частина української ідентичності і знову ж таки Європа як друга її частина. Постає питання, як так сталося, що греко-візантійський простір вважають частиною Сходу, хоча він розташований на Півдні? Іншими словами, чому укра-

їнський інтелектуальний дискурс досі не переорієнтовано з поділу Південь–Північ на Захід–Схід, як це було зроблено в добу Просвітництва у західному інтелектуальному дискурсі? Отже: що не так з українським Сходом?

Намагаючися на нього відповісти, можна дійти висновку, що українська регіональна ідентичність не була конструйована в опозиції ні до Сходу, ні до Заходу. Натомість відбувалося її конструювання на основі компаративного аналізу впливів їх обох, унаслідок чого Україну й було перетворено на простір їх поєднання. Це свідчить про те, що «Іншого» як неодмінну категорію формування кожної ідентичності в зазначених дискусіях було мінімізовано, якщо не вилучено зовсім, до підходу «трактуй їх, як нас», згідно з яким «розуміння іншої культури передбачає, що ми сприймаємо її очевидність і продовжуємо з твердження про її наближеність до нашої культури» (Пол Гейлі). Звісно, аксіомою умовиводів історика є об'єктивність. Але чи це означає, що історія регіональної ідентичності має бути замкнена в просторі студій міжнародних = міжкультурних зв'язків, коли в поле зору дослідника потрапляють лише взаємовпливи? Здається, було би набагато цікавіше деконструювати ці взаємини з огляду на опозицію Свій–Інший. Ларі Вулф і Марія Тодорова продемонстрували, яким багатим може бути цей підхід у руках історика. Із другого боку, міжнародник Івер Нойман переконливо довів, що «оскільки побудову регіону можна розглядати як вид політики ідентичностей, у якій учасники намагаються вигадати ідентичність, то це неминуче передбачає акцентування подібностей між своїм та іншим. Ідентифікація є більше про те, ким хтось не є, аніж про те, ким є. Колективна ідентичність неможлива без іншого, від якого свій має різнитися».

Відтак постає питання: якщо українські історики не конструювали ані Заходу, ні Сходу як «Іншого», тоді хто є тим «Іншим», від якого Свій – Україна – має відрізнитися?

Український Інший: Той-кого-не-можна-називати

Микола Рябчук, якого справедливо можна вважати одним із найбільше цитованих дослідників української ідентичності, якось не стримався і написав:

Американські націоналісти можуть боротися проти утвердження іспанської мови у США і ніхто їх за це не вважає націоналістами. Зате кожен українець, який не хоче, щоб у його країні панувала російська мова, – це воістину печерний націоналіст і ворог прогресу! («За огорожею Меттерніхового саду»)

Порівняння, яке робить Рябчук, чітко показує, що саме не так з українським Іншим: Україні заборонено говорити про свого Іншого, якщо вона не хоче, щоб її неправильно зрозуміли. Очевидно, що цим Іншим є ніхто інший, як Росія.

Постає питання, чи існують якісь формули безболісного перетворення Росії на Іншого? Приклад країн Центральної Європи переконує нас, що вони

є. Ідеться про адаптацію концепцій із побудови регіонів. Принаймні дві з них можуть у цьому прислужитися Україні: концепції Центрально-Східної Європи та Центральної Європи. Якщо перша однозначно є концепцією історичного регіону, то друга більше стосується політичних спекуляцій. Обидві побудовані на основі принципу залучення/вилучення, найголовнішого принципу інтеграційного процесу сучасності, враховуючи й розширення ЄС. Оскар Галецький, аналізуючи 1938 року концепцію Центральної Європи, запропонував охопити рамками цього регіону лише ту частину континенту, яка була розташована між безперечно західною Францією та безперечно східною Росією. Працюючи над своєю класифікацією європейських регіонів після Другої світової війни, він дійшов висновку:

Якщо Україна та Білорусь будуть звільнені від Радянської Росії, тоді можна буде зарахувати їх до Східної Європи, хоча їхні історичні зв'язки з Центрально-Східною Європою кажуть, власне, про належність їх саме до цієї групи держав.

Із іншого боку, американські історики, автори десяти томів «Історії Східно-Центральної Європи» (перший том опубліковано 1974 року), вирішили, що фіни, естонці, латвійці, литовці, українці та білоруси можуть увійти до історії Східно-Центральної Європи (регіон між німецько-італійським мовним кордоном та Росією або Радянським Союзом) тільки за умови незалежності від Москви або Петербурга. Це означає, що можемо говорити про Україну між Заходом і Сходом, маючи на думці Орієнт/Візантію та Європу, уникаючи дискусій щодо Росії як Сходу, і єдиним результатом, якого досягнемо, буде включення України в Росію.

Якщо концепція Центрально-Східної Європи є інструментарієм істориків, то ідея Центральної Європи є інструментарієм інтелектуалів і політиків. Справді, Центральну Європу, як і інші символічні регіони, в узгоджене ціле об'єднали інтелектуали. Вони (Мілан Кундера, Дьордь Конрад, Чеслав Мілош та інші) означили її як протилежність Росії та наголосили спільність із Заходом, із якого їх насильно видали Ялтинська угода. Тим-то центральноевропейська ідея/концепція/мотив/репрезентація, напролюд популярна в 1980-х, стала успішною метафорою політичного та духовного повернення в Європу. Окрім того, вона перетворилася на механізм, завдяки якому Польща, Чехія, Словаччина й Угорщина, уцілені між Німеччиною та Росією, відокремилися від Сходу й інтегрувалися в ЄС, зображаючи Росію як Іншого, а себе, Центральну Європу, як конструюючи ідентичність, без якої європейський Свій не може бути цілим. Це означало також перемогу центральноевропейської концепції над східноевропейською, тінь якої перестала висіти над регіоном. Як наслідок день 1 травня 2004 року став днем-маркером: перша група посткомуністичних країн приєдналася до ЄС. Це було щасливе завершення шляху, що його розпочав есей Мілана Кундери «Трагедія Центральної Європи». Це було рішучим і добре



Етьєн Балібар Ми, громадяни Європи?

Кордони, держава, народ
Переклад із французької Андрія Рєпи
Київ: Курс, 2006

Український переклад збірки статей французького філософа Етьєна Балібара, чільного представника сучасної європейської лівиці, з'явився досить вчасно, в той момент, коли українська візія кожного із заявлених у заголовку книги концептів зазнає трансформації. Бачення Європи як певної однорідної цілості, що може втілитися лише за умови залучення України до єдиного європейського організму, поступається місцем фрагментованішому, критичнішому сприйняттю Європи як конструктору, що базується на вилученні певних «зовнішніх» ідентичностей. Перша позиція, що дістала найпопулярніше вираження в публіцистичних творах Андруховича, виявилася вельми наївною та небезпечною формою еврооптимізму, надто ж за умов інтенсивного зміцнення наявних кордонів Євросоюзу. На зміну цій побудові, що не витримала «випробування реальністю», приходять концепції Європи як регулятивної інстанції, найповнішим утіленням якої є той-таки кордон (провісником такого бачення постав у поезії та прозі Сергій Жадан). Книжка Етьєна Балібара (крім неї, у його творчому доробку також «Спіноза та політика», «Кордони демократії», «Філософія Маркса», «Право громадянства» та інші) неодмінно мусить стати в пригоді в ситуації, коли наш гуманітарний простір позбувається європоцентричних комплексів, але потребує нових орієнтирів у європейському лабіринті.

Балібар звертається до нових викликів, що постали перед Європою доби інтеграції. Ідеться найперше про концепцію «транснаціонального громадянства», що прагне до демократичнішого та менш державоцентричного розуміння європейського громадянства. Сама ситуація об'єднаної Європи як простору без

кордонів передбачає наявність вилученої, винесеної за дужки сфери, і тут проблема зовнішнього кордону виходить на перший план. На думку Балібара, європейські кордони завжди були радше наслідком дії різноспрямованих сил, а не втіленням монолітних сутностей; вони радше культурні, ніж географічні; радше змінні, ніж постійні. Ба більше, Балібар піддає рішучому переглядові статус кордону в сучасному світі, стверджуючи, що державні кордони більше не розташовуються на зовнішній територіальній межі. Нові кордони постали всередині політичного простору, виділивши в європейських космополітичних містах дискриміновані іммігрантські спільноти, позбавлені фундаментальних прав. За Балібаром, кордон утілює «точку, де навіть у найдемократичнішій з держав статус громадянина повертається до стану «суб'єкта», де політична участь дає дорогу поліційному пануванню». Отож кордон є абсолютно недемократичною передумовою демократичних інституцій. У глобальну добу це спричиняє передефінування таких термінів, як «суверенітет», «громадянство», «спільнота». Балібар закликає до демократизації кордонів, маючи на увазі передовсім їх десакралізацію та створення багатостороннього контролю над державними практиками щодо індивідів, які їх перетинають. Саме в цьому Балібар убачає альтернативу «європейському апартеїду» як наслідкові створення спільного європейського кордону, ідентичності й громадянства, що залишає численних мешканців континенту поза межами європейського проекту. Натомість Балібар пропонує перевизначити громадянство на європейському рівні, запровадивши «право громадянства» (droit de cite) – перехідну ланку між статусами іммігранта й громадянина, що зробить фундаментальне європейське право на вільне пересування та перебування справді універсальним.

Розділ «Європа після комунізму» містить декілька тез, надзвичайно важливих для українського контексту, як-от спробу визначити європейську націю; за Балібаром, європейськими є нації, що брали участь у війні 1914–1918 років. Тобто «європейськість» Швейцарії в цьому контексті не менш проблематична, ніж «європейськість» України. Європа не є гомогенною, в неоднорідності, можливо, полягає її сутність; знак запитання у назві «Ми, громадяни Європи?» – річ надзвичайно симптоматична. Тому показовою є обкладинка українського видання Балібара, на якій цей знак не одразу й помітно: туманно нависаючи над контурно зображеним європейським континентом, він розрісся до розмірів самої книжки.

Олексій Радинський

мотивованим прощанням із Росією. Росія, «анти-Захід», залишалася як зовсім інша цивілізація, що «будучи відділеною від нас, чарує і приваблює, але коли вона ув'язнює нас, то показує нам свою жахливу іншність», – як писав Кундера. Меседж Кундери почули в Брюсселі. Чому ж тоді ми, українці, не можемо використати цей досвід і застосувати його в переговорах України з ЕС? Власне кажучи, можемо і вже почали це робити, але в якийсь чудернацький спосіб.

«Міняю багату традицію та історію на якусь інше географічне розташування»

Центральноевропейський журнал «Потяг 76». Це транспортний засіб, використовуючи який, можна уникнути несправедливого вердикту долі – вилучення зі Східно-Центральної Європи та європейського континенту. Купивши квиток на потяг, можна знову, попри всілякі «залізні завіси», приєднатися до Європи. Такою є висока ідея існування цього метафоричного засобу пересування. Однак що стається, коли нетерпляче набираєш на комп'ютері www.potyah76.org.ua? Відповідно до задуму авторів проекту, кожен, хто наважується стати пасажиром потяга, має дізнатися, як Україна відкриває себе на Захід і як вона розриває тенета «внутрішньоукраїнської» стагнації, руйнуючи усталені стереотипи. Однак замість цього відбувається дещо інше знайомство: знайомство з тим, як Центральна Європа виглядає в українській перспективі. Справді, мандруючи цим потягом, можна заприятелювати із баченням «Центральної Європи всередині України», але годі шукати побачення з «Україною в Центральній Європі». Окрім того, хто сказав, що українська мова є мовою такого жаданого регіону? Але можна забути про всі ці питання, якщо згадати думку одного з керманців потяга Юрка Андруховича: «Завжди добре мати західніше від себе якусь країну мрій – тобто коли не зразок для наслідування, то хоч би об'єкт для ревностів».

Замість коментувати такий погляд одного з найпопулярніших українських письменників сьогочасної України, звернімося до цитати митця пера сусідньої держави вічної пам'яті Чеслава Мілоша:

Міцкевича можна розглядати як, у певному сенсі, символ слабкого інтересу Заходу до цивілізацій Східної Європи. Його часто перекладають слов'янськими мовами, натомість Міцкевіча поезія залишається майже невідома в країнах, де його метрика не має жодного еквіваленту. Французи, які проходять повз пам'ятник йому на Place l'Alma в Парижі, лише чули його ім'я; туристи знають іще менше. В американській літературній енциклопедії Вільяма Роз Бенета (принаймні в першому виданні), шукаючи слова на літеру «М», ми знайдемо Мікі Мауса і Мідаса, але не знайдемо Міцкевича. <...> Бар'єри, кордони, а також невдала звичка ділити нації на «кращі» та «гірші», закрила народи у вузькому колі їхнього національного спадку. Кажучи це, я, звісно, наражаюся на звинувачення, що я як поляк переосілюю локальну фігуру. Але

я не думаю, що маю хоча б крихту упередженості.

Ці слова є ключовими для розуміння подальшого успіху Польщі в її діяльності із Заходом. То була боротьба за увагу Заходу до Польщі як до рівноправного партнера.

Співзвучними були й тези Оскара Галецького:

...Ми відчуваємося дуже занепокоєними, коли атлантична спільнота, до якої ми належимо і до якої хочемо належати, обмежується географічним заходом Європи, кооперуючися з американцями, тоді як наша держава підпала під зовсім інші впливи, абсолютно чужі для нас.

Обидва автори мали рацію, звинувачуючи Захід у нездатності зрозуміти сенс польського місця на європейській мапі та належність Польщі до західної цивілізації. Справді, лише про Західну Європу йшлося, коли говорили про Європу як таку. З огляду на це, здаються логічними погляди польських інтелектуалів на Європу як утворення, що саме себе зрадило. Адже саме це сталося, коли країни так званої Східної Європи було вилучено з її меж. Таких поглядів дотримувалися Оскар Галецький, Чеслав Мілош та Єжи Гедройць у середині післявоєнної ери. Тоді ж було сформульовано головний принцип польської політики: «Ми не можемо покладатися на Захід. Цього нас навчила історія останніх тридцяти років» («Культура», 1972, №7-8).

Постає питання: а чи є Польща достатньо західною для нас, щоби правити за зразок для наслідування для українських інтелектуалів, згідно з Андруховичевою тезою? Якщо так, то як пояснити завершення Андруховичевої промови в Страсбургу перед Європейським парламентом у грудні 2004 року:

Я лише письменник, і як такий я маю свої дивні забаганки: я хочу, щоб Європа чітко сказала, що Кучма і Янукович та їхні прихильники неправі, що Європа чекає нас і що Європа не може бути Європою без України.

Східноєвропейське *déjà vu*, як це влучно окреслив Тарас Возняк.

Чи маємо в цій дискусії інші голоси? «Монумент Франца Йозефа в Донецьку! Я віддам багато, щоб дожити до цих днів!» – каже Андрухович. Однак із цього гасла виростає нове питання: питання української цілісності. Микола Рябчук, підсумовуючи дискусії щодо регіональної ідентичності, що точилися між західноукраїнськими письменниками, зазначив:

Для кожного з них Галичина є тим клаптиком України, котрий здатен – завдяки своїй польсько-австрійській спадщині – певним чином легалізувати і легітимізувати

² Наш засновок підтверджують дані дослідження Пітера Роджерса про регіоналізм і політику ідентичності на Східній Україні. Порівняйте: «Багато респондентів висловили думку, що якщо треба якогось "Іншого", то замість "Росії" мала би бути зазначена Західна Україна»: Peter Rodgers, «Understanding Regionalism and the Politics of Identity in Ukraine's Eastern Borderlands», *Nationalities Papers*, May 2006, т. 34, №2, с. 167

європейські амбіції усієї країни – достоту як невеликий клаптик Туреччини на Балканах легалізував і легітимізував її європейськість.

Отже, згідно з Рябчуковою тезою, Львів стає локомотивом України до Заходу. Погляньмо на цю тезу очима Романа Шпорлюка: «Західна Україна нині стала інтегральною частиною України як цілого. <...> Це, звісно, не означає, що процес духовної та політичної інтеграції завершено». Його не завершено й досі. Навпаки, розбурхано до крайнього напруження. Україна виявилася розщепленою на дві скибочки – Схід і Захід, і не останню роль у цьому відіграли українські інтелектуали.

Як відомо, наприкінці 1990-х дискусія довкола поділу України на дві частини набула особливої гостроти. Опозиція Схід–Захід усередині України стала предметом зображення вже цитованого Миколи Рябчука, який, пропонуючи до інтелектуального вжитку цю дихотомію, спровокував численні дискусії щодо кількості «Україн»: дві – двадцять дві тощо. Попри те, що він мав на увазі символічний

поділ України – на ту, що поділяє європейські традиції, і ту, яка й далі мріє про радянське минуле, – розпочата дискусія зашкодила Україні. Вона втягнула інтелектуалів у довготривалі дебати щодо української ідентичності, чітко поділеної на західноукраїнську та східноукраїнську. Відтак українці, замість шукати Українського Іншого та розташовувати Україну як державу на європейській мапі, почали шукати іншого поміж себе, ділячи українську територію на частини².

Не викликає сумніву, що сьогодні кожен інтелектуальний продукт, щоби бути проданим, мусить мати привабливу обгортку, і справді, такі назви, як «Дві України», «Українці: неочікувана нація» або «Чи має Україна історію», є промовистим прикладом цього, однак авторам таки варто часом думати не лише про привабливість назви, але й про її наслідки. Можу погодитися з Рябчуковим твердженням про те, що «насправді є набагато більше "Україн", ніж дві», але не можу пристати на те, що їх треба було вміщувати в якісь географічні кордони, як він це робить:



Serhy Yekelchik Ukraine

Birth of a Modern Nation

New York: Oxford University Press, 2007

Професор історії та славістичних студій університету Вікторії (Канада) Сергій Єкельчик, відомий як спеціаліст головно з історії України ХХ століття, звернувся до часів формування модерної української нації. Спроба виявилася досить вдалою – принаймні, вона вже отримала схвальні відгуки Роналда Сані, Марка фон Гагена, Хіроакі Куромії.

Автор застерігає проти того, щоби зводити історію України до історії етнічних українців, так само як і проти схильності деяких науковців виводити тяглість української історії чи не від трипільської культури. Для Єкельчика немає сумніву, що Україна є багатонаціональною державою, а формування модерної української політичної нації почалося в ХІХ століття на основі як українського етносу, так і неукраїнських національних меншин. «Збирання» українських етнолінгвістичних територій у єдину державну структуру йому видається наслідком радше геополітичних змін у ХХ столітті, аніж історичної невідворотності. Структура книжки щонайкраще відображає ці авторські переконання. Левова частка викладу

припадає на історію України ХІХ і ХХ століть, тоді як опис раніших подій на теренах, «що тепер є Україною», займає лише невеликий перший розділ. Наступні частини містять детальний аналіз Української революції 1917–1920 років, радянської політики в Україні 20-х років, сталінізму, постсталінського періоду, розвалу СРСР. Завершальний розділ присвячено подіям з історії незалежної України від 1991 року й до Помаранчевої революції.

Розділи про другу половину ХХ століття найцікавіші: відчуваються авторові глибокі фахові знання. Переважає поміркований, об'єктивний науковий підхід, без узвичаєних уже спроб цілком «очорнити радянське минуле» й на такому тлі виписати «патріотичну» і «жертвну» українську історію. Хоча радянський період «сьогодні часто характеризується як "темні віки" асиміляції й економічної стагнації», саме в цей час, наголошує Єкельчик, модерна українська нація отримала національні політичні та культурні інституції, сформовану державність та еліту. Таке бачення багато що пояснює в наступній історії вже незалежної української держави: «Радянський Союз і комунізм відійшли, а старі еліти залишилися опікуватися українським політичним і економічним життям».

Завершує Єкельчик свою працю узагальненням подій Помаранчевої революції та початком Ющенкового президентства. Хоч автор дуже обережно ставить його до українського політикуму та тієї його частини, що в результаті подій 2004–2005 років опинилася при владі, але подає досить оптимістичну оцінку змін українського суспільства: «...Попри все ще наявні політичні та економічні проблеми, нині українські громадяни вільні визначати напрям розвитку своєї країни».

Єкельчикові книжці можна закинути дещо підручниковий формат, проте, як дізнаємося з передмови, вона й не мала на меті бути аж надто оригінальною. Принаймні для українського читача: автор орієнтувався насамперед на англomовних студентів.

Наталія Лаас

Роман про батьківщину

Дзвінка Матіяш
Роман про батьківщину

Київ: Факт, 2006

«Роман про батьківщину» – це вже друга книжка Дзвінки Матіяш, яка і настроєм, і особливостями стилю, і деякими мотивами нагадує «Реквієм для листопаду». А проте це цілком самостійний твір, який потребує уважного і вдумливого прочитання, до чого спонукають хоча б його – характерні для модерного письма – фрагментованість, внутрішні монологи і синтаксис. Твір не виправдає читачьких сподівань, що можуть виникнути під впливом назви: в ньому немає громадянського патосу, ані героїчних учинків чи якихось самопожертв заради батьківщини, та однак батьківщина присутня скрізь, вельми органічно, як земля, де живуть герої, як той простір, що породжує міти, і особливе світорозуміння, і побут.

Текст складають різні за обсягом епізоди, в основі яких – внутрішні монологи героїнь різного віку, що жили в різні десятиліття минулого століття. Кожна розповідає свою «історію», хоча правильніше було би сказати – переповідає те, що відчуває, згадує, бачить, чого боїться, за чим цієї миті плаче. А історію, або сюжет, залишається побачити читачеві.

Ось – маленька дівчинка, яка вранці п'є з татом каву, малює квіти на чорному картоні і сумує за мамою, якої вже немає. Або школярка, що фарбує волосся у фіялковий колір, малює риб

на стіні і має проблеми з фізикою. Жінки у романі переживають досвід кохання або розлуки, досвід самотності, старіння, хвороби, смерті. Як текст, написаний жінкою про жінок, роман сповнений численними відчуттями та настроями – тілесними й душевними, причому вони дуже своєрідні: переважно замовчуваними є моменти фізичного задоволення, і в той же час надзвичайно відверто передано неприємні, болісні або хворобливі стани. Вони завжди мають глибинну причину, закладену в самій природі, зв'язок із якою відчувається через тіло; а їх наявність не сприймається як аномалія: «...ноги починають гнити десь від самої кості ноги такі втомлені не хочуть ходити їм би тепер тільки лежати і тепер вони ще ближче до землі сосни кажуть що мої ноги мабуть самі вже хочуть стати землею швидше за мене я вже й сама це знаю бо такі думки приходять до мене все частіше...».

Фрагменти, сповнені гармонією і світлом, раптово переходять у болісні й дисгармонійні, а іноді в книжці з'являються епізоди, підпорядковані естетиці жаху: смерть просить художника, щоби він її намалював, річка забирає до себе молодого хлопця, розмовляє з його матір'ю, погоджується віддати його назад ув обмін на материні руки. Образи, що навіюють жах, архетипні, глибоко закорінені в українську мітологію.

Разом із настроєм змінюється ритм. Іноді з'являються великі римовані шматки, що дуже органічно вписуються в текст. Часом монолог переходить у звернення до Бога або до коханого чоловіка; уява героїні сміливо домальовує образ відсутнього поруч об'єкта; розмова з ним, з природою, з країною та з собою заповнює простір тексту.

Глибоко ліричний, розрахований, вочевидь, не для «широкого читачького загалу» «Роман про батьківщину» містить багато сенсів, які, проте, під силу розкрити уважному читачеві.

Вікторія Гаврик

на барикади патріархальної культури йшли хіба що перші феміністки. Кому треба доводити самодостатність жінки на початку ХХІ століття (та й чи варто взагалі доводити)? Тим більше, якщо за інструмент доведення взято відверто «сексистський» жанр, себто такий, що обмежує особистість жінки до ролі дружини чи коханки.

Героїні Галини Тарасюк, до слова, не виходять за межі ролі супутниці чоловіка. Хоча вони й занепокоєні стратегічними державними інтересами, їхні роздуми більше нагадують демагогічні промови популістського політика. Патетика і патос таких кількосторінкових тирад про народ і подібні аж ніяк не підносять масштаб особистості, не надають творчості загальнолюдського звучання. Крім того, авторка не уникає популярного прийому демонізації жінки, який відображає погляд на жінку як на «чужого», що, вочевидь, суперечить авторській інтенції.

Де кілька слів варто сказати і про «романи». Саме так Галина Тарасюк вперто називає свої зеледві стосторінкові тексти. Звісно, що фізичний обсяг зовсім не є маркером жанру, визначальним є внутрішній вимір, розкриття світу особистості. Саме цього масштабу «Жіночим романам» і бракує.

Наталія Якубчак

Україна була русифікована (і пізніше советизована) дуже впевнено, регіон зарегіонований, понад 300 років. У цьому сенсі, «дві України», «Радянська» і «Європейська», переплелися та злилися. Вони так глибоко впливають одна на одну, що навіть у Львові можна знайти советські рештки, тоді як в Донецьку – певні ознаки «українськості» та «європейськості». Ці дві України співіснують як два символи, дві опції майбутнього розвитку: «назад до СРСР» або «назад до Європи» (до якої Україна, мовляв, завжди належала). *Львів і Донецьк справді можуть вважатися географічними та геополітичними символами цих «двох Україн»* (курсив мій. – О.Б.).

Про що свідчить життєдайна сила цього внутрішньо-українського дискурсу іншування та самобичування? Вона, безперечно, повертає нас до проблеми взаємин з українським Іншим. Адже не можна не помітити, що вся дискусія довкола визначення прозахідних чи просхідних симпатій стосується ставлення до Росії, яку західні українці вважають «головною загрозою України», а східні українці сприймають як державу, з якою Україна знову має поєднатися. Складається враження, що такий status quo задовольняє всіх. Ми звикли ділити Україну, і ніхто не намагається розпочати дискусію про її цілісність. Окрім того, підозрюю, що доробки Миколи Рябчука та Юрія Андруховича краще знані на Заході, де вони більше виступають перед європейською і американською аудиторією, ніж у Луганську чи Донецьку, де Іншого, зрештою, творять не інтелектуали. Там дискурс іншування цілком підпорядкований засобам масової інформації. Тому в українських умовах справджується теза західних дослідників про те, що «популярні медії та преса відіграють провідну роль у демонізації спільно ідентифікованого «чужого» (особистості або меншини)»; кожна передвиборна кампанія тут наочно демонструє, як «інший» – а для Східної України таким Іншим, безсумнівно, є Україна як така – стає «чужим», відщепенцем, цапом відбувайлом, дияволом. І ця жага демонізувати чуже тіло як загрозу нашої колективної ідентичності так легко породжує параноїдальні фантазії про ворожий наступ (Річард Керні). «Американські валянки», «нашист-фашист» тощо були безпосереднім результатом такої політики. Які ще наслідки можна віднайти? Вони очевидні – це ставлення до Європейського Союзу та НАТО.

Не таємниця, що засоби масової інформації стали єдиним джерелом інформації, яке формує думку людей щодо європейської та євроатлантичної політики держави. Відомо теж, що в тих частинах України, де традиційно домінують контрольовані відповідними партіями телевізійні канали, ставлення до ЕС та НАТО надалі є вкрай негативним, попри зміни в офіційній зовнішній політиці України від 2005 року. Мені здається, що саме в цьому полягає причина того, чому, як пише експерт польської фундації імені Стефана Баторія Йоанна Конечна, «за рік після Помаранчевої революції відсоток населення, який не міг сформулювати свого ставлення до питання, попри

незначне зменшення, і далі є доволі високим: 20% респондентів досі не знають, чи Україна повинна вступити до ЕС, і 17% не мають власної думки щодо доцільності членства України в НАТО». Крім того, за даними з того-таки джерела, «лише 9% респондентів не могли сказати, чи вони хотіли бачити Україну в Союзі з Білоруссю та Росією, чи виступають проти цього. Більшість респондентів, тобто 67%, готові підтримати цю ідею, лише 23%, тобто майже чверть, проти цього».

Дані соціопитувань свідчать, що ЕС, під яким мають на увазі Європу загалом, чимало українців сприймають як українського абсолютного Іншого. Однак Росію, яка зібрала довкола себе політичний союз сестринських/братерських націй, досі розуміють як Свого. Це досить логічно: культура, яку вивчають засобами тієї самої мови, має набагато менше шансів стати Іншою, ніж та, яка polens-volens вимагає стати «новою людиною», вивчивши іншу мову, навіть якщо це може бути державна мова власної країни. Російськомовні громадяни України й етнічні росіяни в Україні частіше виступають проти вступу до ЕС, аніж україномовні або етнічні українці. Ця ситуація нагадує віртуальні війни, в яких, на жаль, пристрасті є цілком реальними: «...Можна пояснити відповіді респондентів щодо вступу України до однієї або іншої організації не з огляду на постулати МЗС, а з огляду на симпатії щодо Заходу або Сходу... Схід, символізований союзом Білорусі та Росії, приваблює більшість завдяки наближеності культур, ментальності й зрозумілим правилам функціонування; Захід, своєю чергою, приваблює їх своїм порядком, передбачуваністю і добробутом. Вони не хочуть відкидати ані Сходу, ані Заходу» (Йоанна Конечна). Однак це не означає, що «українське суспільство і далі живе в абстрактному світі» й «не розуміє, що більше неможливо поєднати східну концепцію із західною на політичних засадах (але коли це було можливим? – О.Б.)». Це означає лишень, що Україна досі мислить про Іншого в поняттях Холодної війни, перетворюючи на Іншого не нації, а інституції, тобто ідеологічні об'єднання, як НАТО або ЕС, але не Росію.

Тому «блокова свідомість» досі залишається найголовнішим конструкторним елементом регіональної ідентичності України. Це перший результат браку в державі сильної національної ідентичності, що об'єднувала б усіх її громадян. Відтак постає питання, чи можемо в такому разі говорити про українську національну самобутність у термінах «конституційного патріотизму» (або громадянського націоналізму), який, за Юргеном Габермасом, стосується ототожнення із засадами конституції в протиставленні до території, історії або держави. Цей підхід, що передбачає мінімальну частку націоналізму, можна, з одного боку, використати в Україні. Із другого боку, його можна застосувати лише в контексті конституційної держави. Ось тут виникає проблема, адже питання, чи можна вважати Україну такою державою, досі не втратило актуальності.

Тарасюк

Жіночі романи

Галина Тарасюк
Жіночі романи

Бровари: Відродження, 2006

Авторське тлумачення поняття «жіночі романи» дізнаємося з передмови. На думку Галини Тарасюк, таке означення маніфестує бунт проти стереотипу меншовартості жіночого письма, з одного боку, і легковаження роллю жінки у світовій історії – з другого. Нідє правди діти: обидві ці тенденції донедавна (а подекуди й дотепер) панували в українській культурі, але така форма протесту видається щонайменше наївною. Із такими гаслами

Україна формує свою регіональну ідентичність у часи, коли концепція національної держави занепадає і національна ідентичність у всьому світі стає «гібридизованою». Україна має пристосуватися до цього процесу і прийняти виклик. Із другого боку, якщо Габермас має рацію, то «державна доводить свій суверенітет через власне право зберігати контроль над недоторканністю взаємного визнання кордонів». Це означає, що, попри все, першим завданням України є легітимізувати, кажучи словами Ентоні Сміта, «окремі публічні культури та розрізнені позиції щодо спільних прав і обов'язків». Бо ж народ, як зазначає цей речник теорій націоналізму, не тільки «повинен», але також хоче «відчувати сенс колективної належності й бути залученим до спільної діяльності». Як мені видається, населення України вже чітко продемонструвало, який зміст воно вбачає в колективній належності: «Від Сяну до Дону ми України діти». Це не була перша зустріч Європи із гаслами: «Один народ. Одна батьківщина. Одна родина. Спільна належність зі спільним походженням». Вісімнадцять років тому на Майдан Незалежності в Києві, а Площа Карла Маркса у Берліні ремствувала: «Ми один народ». Німеччина об'єдналася, однак не стала єдиною: у питаннях ідентичності тут досі існує чіткий поділ на Схід–Захід. Чи повторить Україна її шлях? Чи українські ноги навчатися «ходити по обох берегах річки водночас» краще за німецькі, чи український язык так само говоритиме: «Я маю два світи всередині себе, але жоден із них не є повним... Кордон пролягає саме по моїй середині»?

Україна є батьківщиною всіх її громадян без огляду на етнічні та мовні відмінності. Концепція двох символічних Україн, що її політики перетворили на небезпечну іграшку, є водночас тим чинником, який не дозволяє ділити Україну. Надто переплелися в Україні «радянськість» і «європейськість». Надто травматичним може виявитися розуміння того, що коли в радянських крамничках годі було знайти життєво необхідні продукти, капіталізм на Заході зовсім не загнивав; що треба навчитися покладатися на себе, а не на якогось доброго дядечка, який усе влаштує. Але Україна має пройти цей шлях внутрішньої реорганізації, щоб остаточно звільнитися від радянського спадку.

Концепція Східної Європи не може бути панацеєю від усіх бід. Однак її реалізація в Україні допоможе уникнути подальшого поділу українських теренів на різні частини/фрагменти і створити політичну культуру, спільну для всіх мовних і етнічних спільнот. Таку політичну культуру треба створювати дуже обережно, оскільки її основою буде культура більшості, яка в Україні не є ідентичною до національної культури, а принесена з північного сходу. Будь-який ризик, що спіткає Україну на цьому шляху, вартий того. Бо якщо цей процес матиме успіх, Україна уникне долі, коли «колектив розвалюється на субкультури, які щільно закривають себе одна від одної» (Юрген Габермас). Всі громадяни, незалежно від їхнього походження з

Західної, Центральної, Східної чи якої завгодно України, будуть залучені до цього процесу, а не вилучені з нього, і візьмуть відповідальність один за одного. Україна не повинна більше зазнавати поділів і розшматування.

Концепція Східної Європи може стати об'єднавчою для всієї країни. Окрім того, вона дасть змогу остаточно злокалізувати Україну на європейській мапі, а відтак стати метафорою політичного і духовного повернення в Україну. Вона може стати інструментом, за допомогою якого населення України, втиснуте між ЕС та Росією, відокремитися від російського/радянського/австро-угорського і якого там іще спадку й інтегрується в українську перцепцію, що означає

бути мультикультуральним, обіймати і знати Європу, Візантію, Орієнт, а також православ'я, греко-католицизм, римо-католицизм, протестантизм, іслам та юдаїзм; бути поліглотом, розмовляти українською, російською, польською, татарською, їдиш, болгарською, німецькою, румунською, угорською та суржиком водночас; бути землею обітованою для всіх тих, хто тікає з передбачуваного світу, вислизавши і з Заходу, і зі Сходу.

Це означає незалеження концепцій «Східна Європа» та «Росія». При цьому не йдеться про дискусію щодо європейськості Росії. Ніхто ж не говорить про те, наскільки українською є Росія, хоча у XVIII столітті вона зазнала неабияких впливів українських

традицій, а українських прізвищ серед чільних російських урядовців подеколи більше, ніж у Кабінеті міністрів України. Росія є іншою. Це тільки Росія, і вона не може бути чимось іще. Окрім того, перманентні поділи території на різні частини можуть бути небезпечні не тільки для України. Хто знає, наскільки фатальним для Російської Федерації може виявитися поглиблене маркування ідентичностей, апробоване на українських теренах?

Україна є східним складником європейської концепції. Однак майбутнє покаже, на якому її кордоні остаточно зупиниться ЕС. Україна має реальний шанс поліпшити імідж Східної Європи, бо ж бути відсталими не означає бути варварами. □



Слова чоловіків (1790–1793)

Кондорсе, Прюдом, Гійомар...

Упорядниця Елізабет Бадентер

Переклад з французької Олега Хоми

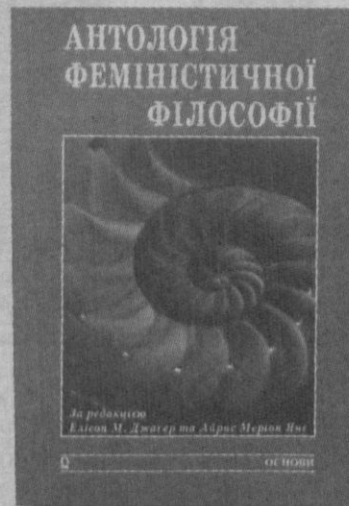
Київ: Альтерпрес, 2006

Збірка присвячених «жіночому питанню» публічних промов і статей, що належать діячам Великої французької революції, ще й не найвідомішим, на перший погляд справляє враження доволі вузькофахового видання. Час появи цих документів обмежується трьома роками, бо 1793-го якобінці, роздратовані виступами перших емансипанток, наказали найактивніших із них стратити: жіноче питання виявилось в такий спосіб розв'язане, і дебатам, природно, настав край. Утім, увесь цей історичний матеріал виявляється надзвичайно цікавим. Основна теоретична проблема, що мучить «просвітничених» (за висловом перекладача) революціонерів: чи можна вважати жінок вільними людськими істотами, рівними з чоловіками у правах? Тобто чи поширюється на них «Декларація прав людини та громадянина»? Здається, базові аргументи сторін викристалізувалися саме в цій суперечці й відтоді не раз повторювалися в історії емансипаційного руху. Навіть деякі риторичні звороти в ужитку й дотепер.

Отож читаєш-зачитуєшся, і тут – сюрприз: перегорнуто всього третину сторінок – а збірка несподівано закінчується. Решту дві третини видання займає довідково-аналітичний апарат, удвічі місткіший за саме ядро. Доктор філософських наук Олег Хома постає не просто перекладачем, а щонайменше співупорядником. По-перше, він додав до збірки Бадентер низку цікавих текстів XVII століття (зокрема, «Про рівність статей» Франсуа Пулена де ля Бар), що

дає змогу простежити витoki гендерних уявлень французьких революціонерів; хіба що не зайвими тут були б також уривки з Русо, на якого безпосередньо покликаються дискусанти. По-друге, понад третину (!) видання становлять надзвичайно ґрунтовні примітки та коментарі, зокрема роздуми про переклад термінології, біографії згаданих історичних осіб, дослідження інтертекстуальних зв'язків тощо. Все це вводить трирічну дискусію у значно ширший контекст – не лише суспільно-історичний та політичний, а й філософський (картезіанства).

Напевно, саме такими мають бути ідеально здійснені наукові перекладні видання. От тільки одне зауваження: в той час, коли українською ще не перекладено чимало класичних праць із французьких гендерних студій (хоча би праці Юлії Кристевой, Гелен Сиксу чи Люс Ірігаре) – чи не є цей переклад інтелектуальними розкошами? Ми, на жаль, не в Касталії...



Антологія феміністичної філософії

За редакцією Елісон М. Джафер та Абрис Меріон Янг

Переклав з англійської Борис Єгідис

Київ: Видавництво Соломії Павличко

«Основи», 2006

«Фемінізму не існує, – сказала в одному інтерв'ю канадійка Лінда Гатчен. – Існують фемінізми». У справедливості цього твердження вкотре переконуєшся, читаючи солідну вісімсотсторінкову американську «Антологію феміністичної філософії». За ті останні тридцять-сорок років, коли феміністичні дослідники міцно закріпилися в академічному просторі, предметом їхнього осмислення стало, здається, все: від традиційних уже проблем гендеру, статі, жіночої сутності, рівних можливостей, соціальної політики, дітонародження, справедливого розподілу праці, мови та

влади, психоаналізу, естетики – до такої розкоші, як «визначення Божого гендеру» чи «феміністична етика ставлення до тварин».

Базове завдання феміністичних філософів – подолати традицію філософського сексизму, що впродовж століть ототожнював «людське» із чоловічим началом, тобто переосмислити самі ментальні основи західної цивілізації. Однак укладачі керувалися надзвичайно розширеним уявленням про філософію, тож в один ряд із критикою філософського канону й аналізом таких традиційних проблем, як пізнання, суб'єкт чи етика, поставлено й низку тут перерахованих соціально-політичних моментів. Мимоволі виникає питання, чи все в цій книжці є філософією і чи не ліпше було б замінити назву на «Антологію феміністичної думки»? До того ж картезіанці чи кантіанці неодмінно закинули б, що «Антологія» не відповідає традиційному ідеалові філософського мислення як об'єктивного, незаангажованого, абстрагованого й усезагального: адже критичну оцінку певних філософських ідей та концепцій тут здійснено лише під тим кутом, наскільки вони можуть або допомогти покращити становище жінок, або, навпаки, укріпити патріархат. До того ж – емоційність «Антології», до того ж – наголошена увага до матеріально-тілесного... Можна було би пожартувати над феміністками: істина їм друг, та визвольна боротьба дорожча, – якби дослідниці свідомо не постулювали свого розриву з об'єктивістсько-універсалістською парадигмою. Більшість сучасних феміністичних філософів спираються на уявлення, що суб'єкт пізнання невіддільний від конкретних історично-соціальних умов, так само, як розум невіддільний від емоцій, свідоме – від підсвідомого тощо.

На відміну від традиційних хрестоматій, «Антологія» складається не з цілих монологічних реплік, а з оглядів окремих тем, написаних спеціально для цього видання (майже 60 статей «Антології» згруповано в розділи «Західна канонічна традиція», «Мова», «Знання і природа», «Релігія», «Особистість і втілення», «Мистецтво», «Етика», «Суспільство», «Політика»). Завдяки цьому досягнуто якнайширшої охопності матеріалу. Як бібліографічна база феміністичної думки це видання просто безцінне. Тож можна лише радіти, що українська гуманітаристика отримала цей компендіум із серцевинної, базової проблематики феміністичної ідеології.

Ольга Радомська